

بررسی جنبش شیخ عثمان بن فودی

حیب زمانی محبوب^۱

چکیده

از اواخر سده هجده میلادی جنبش‌های اصلاح طلبی در منطقه غرب آفریقا رونق گرفت. قیام شیخ عثمان بن فودی (عثمان دان فودیو) در سرزمین هوسا یکی از مهم‌ترین جنبش‌های جهادی در غرب آفریقا محسوب می‌شود که جرعه بیداری اسلامی را در این منطقه برافروخت. چرایی و چگونگی این جنبش مسئله این پژوهش است. (مسئله) سؤال اصلی نوشتار حاضر این است که جنبش عثمان بن فودی چگونه شکل گرفت و چه نتایجی در برداشت؟ (سؤال) روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری داده‌ها اسنادی و کتابخانه‌ای است. (روش) یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد شیخ عثمان با مشاهده فساد دینی، اخلاقی و سیاسی در جامعه و دستگاه حاکمه امرای هوسا، بر مبنای وجوب جهاد برای حفظ اسلام، در پی اصلاح این وضعیت برآمد. وی در مرحله اول با دعوت به اسلام به تبلیغ وسیع تعالیم دینی پرداخت و در مرحله دوم علیه حاکمان سستمرگ منطقه اعلان جهاد کرد و با پیروزی بر امرای هوسا توانست خلافت اسلامی سوکوتورا تشکیل دهد. انگیزه و هدف اصلی قیام بن فودی تجدید حیات اسلامی در جامعه و بازگشت به اسلام اصیل و ناب بود. جنبش بن فودی باعث عمق نفوذ اسلام در منطقه غرب آفریقا شد و جنبش‌های اصلاحی دیگری با الگوپذیری از قیام شیخ عثمان در منطقه شکل گرفت. (یافته‌ها)

کلیدواژه‌ها: جهاد، اسلام، جنبش، عثمان بن فودی، هوسا.

۱. استادیار تاریخ و تمدن ملل اسلامی، گروه تاریخ و تمدن اسلامی، پژوهشکده الهیات و معارف اسلامی، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق (ع).

مقدمه (بیان مسئله)

جریان‌های انقلابی افریقا به‌طور عمده در شمال افریقا رخ داده و رهبران و نظریه‌پردازان این انقلاب‌ها بیشتر از این منطقه افریقا به‌ویژه مصر برخاسته‌اند (ر.ک. مرادپور دهنوی: ۱۳۹۹؛ محمودی، ۱۳۹۸: ۱۱۸)؛ اما با نگاهی به منابع تاریخی موجی از جنبش‌های اصلاح‌طلبی را در واپسین سال‌های سده هجده میلادی برای گسترش اسلام در منطقه غرب افریقا شاهدیم که چراغ بیداری اسلامی را در این منطقه برافروختند. این جنبش‌های جهادی کوشیدند به رهبری برخی علمای دینی با جهاد و سرنگون کردن حکومت‌های فاسد و ستمگر، دین اسلام را در منطقه احیا کنند و دولت‌های اسلامی به وجود بیاورند (شقرن، ۲۰۰۷: ۴۶-۴۷). از مهم‌ترین این قیام‌ها، جنبش «عثمان بن فودی» (۱۷۵۴-۱۸۱۷م) بود که علیه حکمرانان سرزمین هوسا قیام کرد و توانست خلافت سوکوتو (۱۸۰۴-۱۹۰۴م) را تأسیس نماید (هیسکت، ۱۳۶۹: ۸۹). مطالعات و تحقیقات به زبان فارسی درباره غرب افریقا و جنبش‌های جهادی این منطقه اندک است. هنوز بسیاری از زوایای این جنبش‌ها نامعلوم است؛ اینکه چرا غرب افریقا کانون جنبش‌های جهادی گردید و هم‌اکنون نیز کانون گروه‌های تکفیری شده است؟ نتیجه جنبش‌های جهادی چه شد و چرا نتوانستند در برابر استعمارگران مقاومت کنند؟ با وجود تحقیقات فراوان غربی‌ها، این مسائل هنوز از منظر محققان مسلمان چندان مورد کاوش قرار نگرفته است. مسئله اصلی این نوشتار چرایی و چگونگی جنبش عثمان بن فودی است. بر این اساس، سؤال اصلی تحقیق این است که جنبش جهادی بن فودی چگونه شکل گرفت و نتایج آن چه بود؟ سؤالات فرعی تحقیق نیز عبارتند از: زمینه‌های قیام بن فودی چه بود؟ انگیزه‌های قیام بن فودی چه بود؟ مراحل قیام بن فودی چه بود؟ نتایج قیام بن فودی چه بود؟

پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد دو مقاله از زمانی معجوب با عنوان «اندیشه‌های سیاسی دینی عثمان دان فودیو» و «مهدویت در اندیشه عثمان دان فودیو» نخستین مقالات به زبان فارسی درباره عثمان بن فودی است. البته تحقیقات به زبان عربی و لاتین درباره عثمان بن فودی و

۱. سرزمین هوسا شامل مناطق شمال نیجریه و جنوب کشور نیجر امروزی بود که خود شامل هفت شهر بزرگ بود (ر.ک. نقشه شماره ۱).

قیامش قابل توجه است. آرمو (۲۰۱۱) در مقاله «جهاد فولانی و پیامدهای آن برای ادغام و توسعه ملی در نیجریه»، اودو و اوزولا (۲۰۱۴) در مقاله «دیدگاه دانشمندان در مورد منشأ جهاد شهو عثمان دان فودیو» و عبداللهی (۲۰۱۶) در مقاله «تأملی بر میراث فکری جهاد سوکوتو» به برخی زمینه‌ها و تأثیرات جنبش بن فودی پرداخته‌اند. مروین هیسکت، مستشرق انگلیسی، در کتاب «گسترش اسلام در غرب افریقا» مطالب پراکنده‌ای راجع به زندگی و قیام شیخ عثمان گردآورده است. «الاسلام فی نیجریه و الشیخ عثمان بن فودی الفولانی» اثر آدم عبدالله الإلوری در مورد خلافت و زندگی نامه بن فودی، ورود اسلام به منطقه هوسا، علمای بزرگ غرب افریقا، دولت‌های بزرگ منطقه مطالب مفیدی دارد. همچنین، «الاسلام فی نیجریه و دور الشیخ عثمان بن فودی فی ترسیخه» اثر احمد لواء‌الدین نیز مطالب ارزشمندی درباره شناخت و معرفی عثمان بن فودی و اندیشه‌های وی دارد. نوآوری مقاله حاضر نسبت به تحقیقات پیشین تبیین ابعاد جهادی جنبش عثمان بن فودی در یک پژوهش مستقل به زبان فارسی است.

۱. اسلام در غرب افریقا

تاریخ اسلام در غرب آفریقا را می‌توان به سه مرحله تقسیم کرد: ورود اسلام، تشکیل دولت‌های اسلامی، جنبش‌های جهادی. همانند منطقه شمال آفریقا، اسلام فاتحانه وارد منطقه غرب آفریقا نشد و روی آوردن مردم غرب افریقا به بیشتر صلح‌آمیز و از طریق تجار و مبلغان دینی بود تا قهرآمیز و فتح نظامی (هیسکت: ۱۳۶۹: ۴۳۷-۴۳۹). نشر اسلام نخست توسط تجاری بود که از شمال آفریقا و سودان غربی به این منطقه رفت و آمد می‌کردند؛ پس از آن قبایل بربر و مبلغان دینی این مأموریت را برعهده گرفتند و به نشر اسلام در منطقه اقدام کردند (الماحی، ۱۹۹۹م: ۸۵-۸۸؛ لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۶۹۳). به تعبیر دیگر اسلام این منطقه، اسلامی نبود که بر پشت اسب‌ها و با سرنیزه وارد شود، بلکه اسلام بر پشت شتران و قایق تجار وارد غرب افریقا شد (شرفی و ناصری، ۱۳۹۶: ۳۸۸).

مرحله دوم که باعث شد اسلام با قدرت بالایی در غرب آفریقا حضور یابد، بومی‌سازی و آفریقایی‌شدن اسلام بود. دین اسلام ضمن جدایی رهبری خود از اعراب، به نوعی استقلال در آفریقای غربی رسید (Mazrui, 1986: 136) و بومیان رهبری نشر اسلام را برعهده گرفتند. در این مرحله، از سده پنجم هجری شاهد برپایی دولت‌های اسلامی هستیم که سلاطین آن کوشیدند

اسلام را در این منطقه توسعه بخشند (شرفی و ناصری، ۱۳۹۶: ۳۹۲). در دوره مرابطین^۱ (۴۴۸-۵۴۱ق) ابوبکر بن عمر -نخستین امیر مرابطی- توانست بخش بزرگی از سودان را تصرف نماید و دین اسلام را در غرب آفریقا نشر دهد. در سده های بعد دولت های اسلامی تشکیل شده در غانه (سده پنجم تا هفتم هجری)، مالی^۲ (سده هفتم تا نهم هجری)، و سنگای^۳ (سده نهم تا دهم هجری)، در نتیجه فعالیت های گسترده تجاری خود با مناطق اسلامی شمال آفریقا (ادریسی، ۱۳۹۱: ۵۰)، نقش فزاینده ای در رشد اسلام گرای منطقه ایفا کردند (مونس، ۱۳۸۲: ۴۷۰-۴۷۱).

مرحله سوم تاریخ اسلام در غرب آفریقا با جنبش های اصلاحی آغاز می شود. به رغم همه تلاش هایی که در جهت تبلیغ اسلام صورت می گرفت، اسلام موجود در منطقه التقاطی از باورهای سنتی و اندیشه های صوفیانه بود. از همین رو رهبران انقلابی در جهت اصلاح وضع اسلام موجود در منطقه برآمدند. از این رو، از سده هجده میلادی گروهی از مسلمانان منطقه غرب آفریقا کوشیدند تا از طریق جهاد و سرنگون کردن حکومت های فاسد مسلمان یا غلبه بر بت پرستان دولت های کاملاً اسلامی به وجود بیاورند. رواج گروه های جهادی، که متأثر از همدیگر بودند، مسلمانان غرب آفریقا را به این باور رساند که سده نوزدهم میلادی سده پیروزی اسلام بر جهان کفر خواهد بود (لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۱-۷۲۶). یکی از معروف ترین حرکت های جهادی، جنبش عثمان دان فودیو در منطقه هوسا بود.

روشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. مرابطین یکی از جنبش های اسلامی در مغرب اسلامی است که از میانه قرن پنجم هجری در مغرب (مراکش) شکل گرفت و بخشهایی از شمال آفریقا و اندلس را تحت سیطره خود درآوردند. مرابطین مالکی مذهب بودند و از خلافت عباسی پیروی میکردند (باسورث، ۱۳۷۱: ۵۶-۵۷).
۲. بزرگترین حکومت سده های میانه غرب آفریقا، حکومت مالی بود که در اوائل سده هفتم هجری توسط موسی دیجیو یا موسی کایتا تأسیس شد. آغاز اقتدار حکومت مالی از دوره سندینا بود. وی که لقب ماری جاطه (شیر مالی) داشت، قهرمان ملی و مشهورترین شاه مالی محسوب می شود. ماری جاطه گستره مرزهای مالی را چنان افزایش داد که بزرگترین امپراتوری آفریقای غربی پدید آورد. در عصر وی، در نتیجه اهتمام وی مبنی بر مسلمان ساختن رعایای خود، اسلام در این منطقه فراگیر شد (مونس، ۱۳۸۲: ۴۷۳-۴۷۴).
۳. سنگای (صنغای) گروهی از نژادهای مختلف هستند که در امتداد سواحل شمالی نیجر میزیستند. امیرنشین منطقه نیز در شهر گائو مستقر بود. معروفترین شاه سنگای، سونی علی (۸۷۳-۸۹۸ق) است که حکومت سنگای را به اوج عظمت رساند، حتی برخی وی را مؤسس واقعی حکومت سنگای می دانند؛ با این حال سنی علی به دین اسلام کماعتنا بود و با فقها و علما رابطه خوبی نداشت (مونس، ۱۳۸۲: ۴۷۶).

۲. جنبش عثمان بن فودی و مراحل آن

عثمان بن فودی در سال ۱۷۵۴ در قریه مرتا (Maratta) در جنوب نیجر کنونی متولد شد. وی خیلی زود تحصیلات دینی را فرا گرفت. در آن زمان دو طریقت تیجانی و قادری معروفترین طریقت‌های فعال منطقه غرب افریقا بودند (شرفی و ناصری، ۱۳۹۶: ۳۹۶). عثمان بن فودی از جمله رهبران طریقت قادری بود. وی زندگی خود را به صورت یک صوفی واعظ آغاز کرد و در این زمینه به کمالات بسیار رسید و به لقب «شهو» (شیخ) نائل آمد (Loimeier, ۱۹۷۷: ۲۰).

مرحله اول: موعظه و انذار

در اواخر سده هجدهم میلادی در سرزمین هوسا اسلام با خرافات، تقدس اشیاء و پرستش روح مخلوط شده بود. اداره جامعه بر اساس میل و هوس حاکم بود و شریعت به شدت مورد غفلت واقع شده بود. تصرف غیرقانونی اموال مردم، اخذ مالیات بی‌رویه، زندانی کردن بدون محاکمه، سوء استفاده از منابع عمومی، بی‌حجابی و فحشا امری رایج بود. شیخ عثمان با آگاهی از این انحرافات دینی و اجتماعی کوشید ابتدا از طریق آموزش، موعظه و ارشاد با این وضعیت مبارزه کند (Nmah & amanambu, 2017: 51/ Abdullahi, 2016: 96-97). وی همچنین برای اصلاح اعمال و عقایدی که کاملاً مغایر قوانین اسلامی بود، بیش از ۵۰ کتاب به زبان عربی و هوسایی نوشت. عثمان بن فودی از سال ۱۷۷۴م فعالیت‌های تبلیغی خود را برای قیام آغاز کرد (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۰). او از محلی به محل دیگر می‌رفت و با دعوت مردم به رجوع دوباره به اسلام حرکت اصلاحی خود را تبلیغ می‌کرد و بسیاری از حامیان جنبش وی در نقاط مختلف سرزمین هوسا در نتیجه همین سفرهای تبلیغی گرد هم آمدند (ال‌لوری، ۲۰۱۴: ۱۰۴-۱۰۵).

موعظ بن فودی بر حاکمان هوسا، که به رعایت تعالیم و مقررات دینی اهمی نداشتند و برخی از عقاید شرک‌آمیز قدیمی خود را حفظ کرده بودند، تأثیری نداشت. در نتیجه بن فودی روی به انذار آورد. وی حاکمان هوسا را به دلیل مشورت با جادوگران و فالگیران و تقدیس برخی از اماکن، درخت‌ها و سنگ‌ها و همچنین قربانی یا خیرات به خدایانی مانند Uwand-owa (الهه شکار) و Uwargona (الهه کشاورزی)، کافر خواند (Ibn fuduye, 2000, 11)؛ (Aremu, 2011: 3) و روش زندگی امرای هوسا را مورد انتقاد قرار داد و به شدت بر خودکامگی،

فساد، ظلم و عدم رعایت اصول اسلامی حاکمان هوسا تاخت (لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۶-۷۲۷).

مقاومت و تبلیغ شیخ عثمان در گوویر

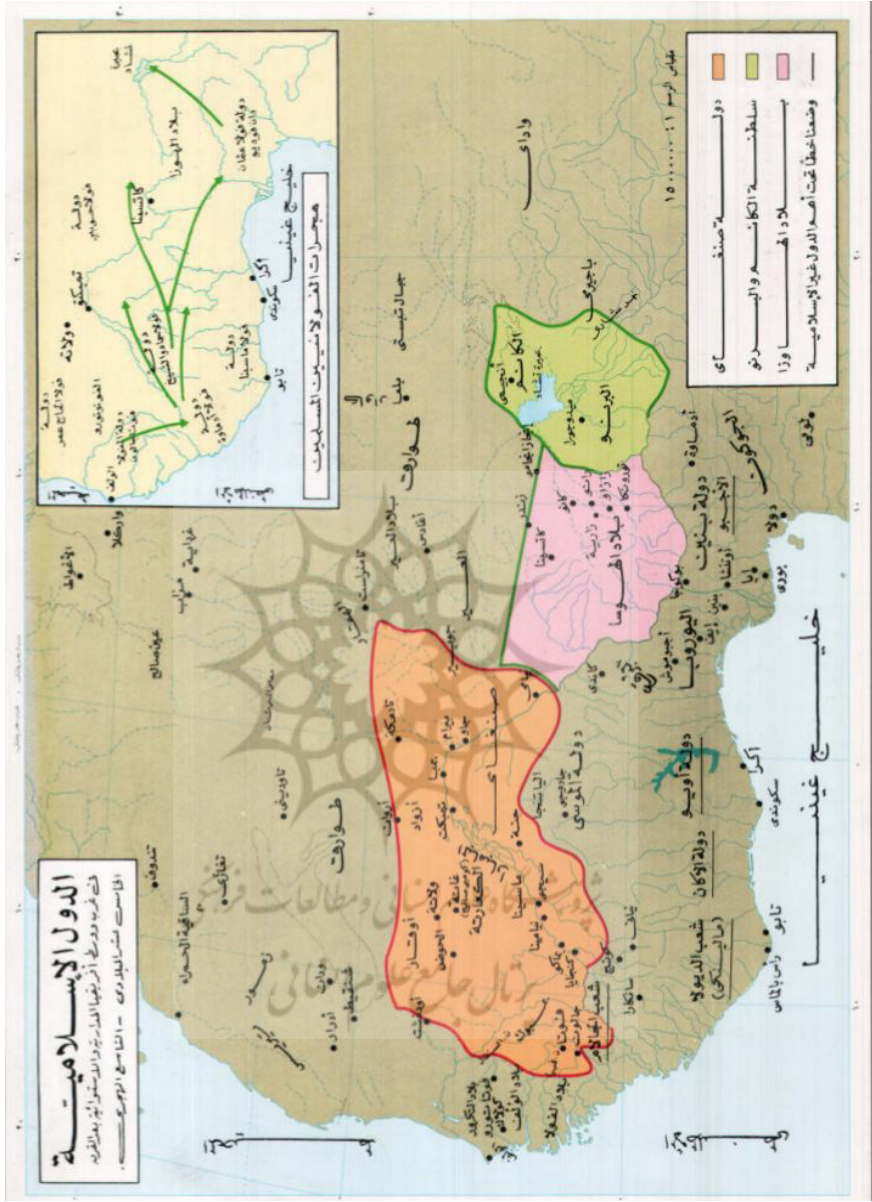
در زمان ظهور شیخ عثمان، گوویر قوی‌ترین دولت بلاد هوسا بود. (بن فودی، ۱۴۰۸ق، مقدمه محمد کانی، ۲۳ - ۲۴).

سرزمین هوسا دارای هفت شهر مهم بود که عبارتند از:

۱. کانو: شهر مهم منطقه هوسا که به لحاظ اقتصادی، سیاسی و دینی اهمیت ویژه‌ای داشته و دارد.
۲. کاتسینا: شهری در غرب کانو و جنوب نیجر امروزی که در مسیر کاروان‌های تجاری به سوی تومبکتو قرار داشت.
۳. زاریا: شهری بزرگ در جنوب کانو که در قدیم به نام زکزک نیز معروف بوده است^۱ و هم اکنون از کانون‌های تشیع در نیجریه است.
۴. دورا: این شهر در شرق سرزمین هوسا قرار داشته، و قدیم‌ترین پادشاهی هوسا بوده است.
۵. بیرام: شهری در شرق هوسا که اطلاعات درباره امارت‌های آن بسیار اندک است.
۶. رانو: کوچک‌ترین امارت هوسا که در قسمت جنوب شرقی این سرزمین واقع شده بود.
۷. گوویر: در جنوب قلمرو هوسا قرار داشت (عطیه، ۲۰۱۶: ۶-۱۱).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. شیخ ابراهیم زکزاکی رهبر شیعیان نیجریه منسوب به این شهر است (ادبی فیروزجائی وزمانی محبوب، ۱۳۹۸: ۱۴۰).

نقشه شماره ۱: سرزمین هوسا و شهرهای آن در غرب افریقا

شیخ عثمان که خیلی زود در بین سرزمین های هوسا به شهرت رسیده بود، در پادشاهی

گوئیر از نفوذ خوبی برخوردار بود. شیخ با عرضه اسلام حقیقی به حاکم و درباریان گوئیر، آنان را به احیای تعالیم اسلام، تطبیق رفتارشان با احکام شرعی و رعایت عدالت فراخواند و از زندگی شرک‌آمیز برحذر داشت (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۵). حاکم گوئیر، باوا جنگوارز^۱ که از نصیحت‌ها و انتقادهای شیخ به تنگ آمده بود، کوشید ابتدا با تطمیع و - چون موفق نشد - با تهدید شیخ را از سر راهش بردارد. ولی شیخ از مواضع خود کوتاه نیامد (الالوری، ۲۰۱۴: ۱۵۳/۱۵۲).

پس از مرگ باوا (۱۷۸۹م) برادرش یعقوب (۱۷۸۹-۱۷۹۴م) و سپس فردی بنام نافاتا (۱۷۹۴-۱۸۰۱م) به قدرت رسیدند. شیخ عثمان به روش این حاکمان نیز اعتراض داشت و رابطه خصمانه میان شیخ و حاکمان گوئیر ادامه یافت (یعقوب، ۲۰۱۹: ۲۲۷). در زمان نافاتا تضاد بین حاکم گوئیر و شیخ عثمان جنبه عملی به خود گرفت. نافاتا گرایش به دین اسلام را ممنوع کرد و اعلام نمود هرکسی که تازه مسلمان شده است، به دین قبلی خویش بازگردد (Trimingham, 2009: 189-190) و این دستور در همه بازارهای شهر اعلان شد، ولی زمان اندکی بعد از تصویب این دستور نافاتا از دنیا رفت (لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۸). پس از وی «یونفا» در سال ۱۸۰۱م به قدرت رسید. یونفا نسبت به حاکمان پیشین دشمنی بیشتری به دعوت شیخ عثمان ابراز کرد.

مرحله دوم: هجرت و آغاز قیام شیخ عثمان

در پی مقاومت شیخ عثمان و افزایش جایگاه اجتماعی اش، حاکم جدید گوئیر یعنی یونفا تصمیم به تبعید شیخ عثمان گرفت. شیخ در اینجا تصمیمی می‌گیرد که محققان آن را نشانه تسلط بن فودی بر دیپلماسی نظامی می‌دانند و آن اصرار بر «هجرت» به همراه یارانش بود (Abdussalam, 2016: 45). وی در سال ۱۸۰۳م به همراه پنج هزار نفر از پیروانش از دگل (Degel) به منطقه گودو (Gudu) هجرت نمودند (Aremu, 2011: 4).

پس از هجرت شیخ، افراد بیشتری به او ملحق شدند و تعداد پیروان شیخ رو به فزونی نهاد که بیشتر در مناطق روستایی بودند. بدین ترتیب، شیخ تبدیل به چهره‌ای بسیار محبوب، به ویژه در میان دهقانان و بردگان، گشت. افزایش چشمگیر تعداد دهقانانی که به دین اسلام می‌گرویدند، باعث نگرانی مقامات محلی شد؛ چراکه نومسلمانان با گرویدن به اسلام از پرداخت مالیات

1. Bawa jangwarzo

و خدمات نظامی معاف می شدند (Last, 2000: 950). در نتیجه یونفا حاکم گویر احساس خطر کرد و چون، علی‌رغم سخت‌گیری فراوان، نتوانست مانع هجرت یاران شیخ عثمان شود، از ایشان درخواست کرد که به دگل باز گردند. شیخ برای بازگشت مسالمت‌آمیز شروطی تعیین کرد از جمله اینکه یونفا توبه کند و مسلمان حقیقی شود؛ با همه رعایا عادلانه رفتار کند؛ اموال غارت‌کرده را به مردم باز گرداند و همه زندانیان را آزاد کند. اما یونفا پس از مشورت با علمای درباری^۱ - که به حاکم گفتند حق با وی (پادشاه) است و شیخ و پیروانش گمراه شده‌اند - شروط شیخ عثمان را نپذیرفت و به وی اعلام جنگ کرد (بلو، ۱۹۶۴: ۵۲۹).

با افزایش تهدیدها و خطرات حمله یونفا، یاران شیخ عثمان در گودو با وی به‌عنوان امام و امیرالمؤمنین بیعت کردند (شرفی و ناصری، ۱۳۹۶: ۴۰۴) و عهد بستند که در آسایش و سختی از او اطاعت کنند. نخستین کسی که با شیخ عثمان بیعت کرد، برادر و وزیر بعدی اش عبدالله بن فودی و سپس فرزندش محمد بلو بود. شیخ عثمان پس از بیعت با خواندن آیاتی از قرآن در زمینه جهاد و دفاع مردم را به برانداختن سلاطین کفر و اقامه نظام عدل اسلامی فراخواند. بدین ترتیب، عثمان بن فودی در فوریه ۱۸۰۴ م رسماً اعلان جهاد کرد^۲ (Aremu, 2011: 3).

مرحله سوم: جهاد با دشمنان

جهاد با دشمنان بخش مهمی از حیات سیاسی اجتماعی شیخ عثمان بن فودی را تشکیل می‌دهد. از عثمان بن فودی با لقب «مجاهد» و «مجدد و احیاگر اسلام در هوسا» یاد می‌شود (مزروعی، ۱۳۶۶: ۱۸). او رهبری جهادی را برعهده داشت که سلطنت‌های موجود در سرزمین هاوسا را سرنگون کرد (Last, 2000: 949).

عثمان بن فودی در برخی آثار خود به طور مفصل از جهاد و ابعاد آن بحث کرده است. شیخ عثمان کتاب‌هایی مانند بیان وجوب الهجرة علی العباد را جهت ترغیب عموم مردم به جهاد نوشت. وی در فصل دوازدهم این کتاب، تحت عنوان «فی ترغیب الناس فی الجهاد»،

۱. عثمان بن فودی در کتاب سراج الاخوان این عالمان، را همانند صخره‌ی بزرگ توصیف می‌کند که در جلوی دریا قرار گرفته‌اند، و نه تنها خود از آب دریا نمی‌نوشند، دیگران را هم از نوشیدن آب منع می‌کنند؛ و از دیدگاه وی، آنان خطرناک‌تر از هزاران شیطان بودند (Ibn fuduye, 2000, 9).

۲. این اندیشه جهادی بن فودی، یعنی قیام علیه فاسد و ظالم، بعدها در تفکرات اندیشمندانی همچون شیخ محمد عبده نمودار گشت و به عنوان یک دیدگاه انقلابی مطرح گشت (قاسمی و غلامی، ۱۳۹۹: ۳۱۷).

با استناد به آیات قرآن و احادیث پیامبر، وجوب جهاد را برای حفظ اسلام و حکومت اسلامی اثبات می‌کند و در فصل‌های بعدی به تشریح انواع جهاد و مقاتله پرداخته، قوانینی را که باید هنگام جهاد مراعات نمود، بر می‌شمارد و سپس مواردی مانند ترغیب مردمان به جهاد، استمرار وجوب جهاد، حد جهاد، شروط وجوب جهاد، فرائض جهاد، حکم قتال در ماه‌های حرام، و احکام مربوط به مجاهدان را مطرح می‌کند. در این کتاب وی جهاد با حاکمان ظالم و ضد دین را مشروع و واجب اعلام می‌کند (Last, 2000: 950).

شیخ عثمان در کتاب سراج الإخوان مسائلی مانند حکم جهاد با اقوام ناآگاه به دین و احکام اسلام و محاربان مسلمان و کسانی که با امرای اسلامی بیعت نمی‌کنند را آورده است (میرزائی، ۱۹۹۸: ۲۴۴-۲۵۵).

عثمان بن فودی در باب ۲۹ کتاب همراه الطلاب جهاد را به عنوان واجب کفایی دانسته است و تصریح کرده که اگر فردی بدون ضرورت در جهاد شرکت نکند، مرتکب معصیت شده است (بن فودی، ۲۰۱۷: ۷۸). از نظر وی، هرکسی که کارهایش خلاف قوانین اسلام باشد، غیرمسلمان محسوب می‌شود (ولو به زبان اعلام مسلمانان کرده باشد) و جهاد علیه آنان مشروع است. بن فودی جهاد علیه کسانی که برخلاف تعالیم دین مقدس اسلام با کفر اختلاط می‌نمایند، یا به کفار یاری می‌رسانند را نیز مشروع و واجب می‌داند (Ibn fuduye, 2000:14-17).

مرحله سوم قیام شیخ یعنی جهاد مسلحانه از سال ۱۸۰۴ تا ۱۸۱۰م. طول کشید. نخستین رویارویی شیخ عثمان و پیروانش با دشمنان در جایی به نام «کتو»^۱ بود. محمد بلو جنگ کتو را به عنوان یوم التقی الجمعان^۲ می‌دانست (بلو، ۱۹۶۴: ۵۳۳)، زیرا قوت کفر در آن روز جمع شد. ولی لشکر یونفا در جنگ سخت کتو از یاران بانگیزه شیخ عثمان^۳ شکست خوردند (یعقوب، ۲۰۱۹: ۲۲۸) و با برجای گذاشتن اموال و غنایم زیاد از میدان جنگ گریختند (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۷). پیروزی‌های یاران شیخ در جهاد معجزه‌آسا به نظر می‌رسید و این باعث شد

۱. اینجا دریاچه ای به نام تبکین کتو بود. بن فودی و یارانش در جایی به نام قوردم نزدیک این دریاچه با یانفا و نیرویش روبرو شدند.

۲. اشاره به آیه ۱۵۵ سوره آل عمران است که به رویارویی دو گروه کفار و مسلمین در روز احد اشاره دارد.

۳. از مهم ترین دلایل پیروزی قیام شیخ عثمان را انگیزه معنوی یارانش می‌دانند. شخصیت اخلاقی و رهبری کاریزماتیک شیخ چنان یارانش را شایسته خود ساخته بود، که حاضر بودند جانشان را در راه قیام رهبرشان فدا کنند و در این مسیر هیچ چیزی جلودارشان نبود (Aremu, 2011: 7؛ Abdussalam, 2016: 46).

بعضی باور کنند که شیخ عثمان مهدی موعود است، هرچند خود شیخ این را رد کرد (Last, 2000: 950). لشکر شیخ عثمان پس از نبردهای متعدد سرانجام در دسامبر ۱۸۰۸م بر پایتخت امارات گویر، به نام القلاوا (alkalawa)، مسلط شدند^۱ (ابراهیم و شوقی، ۱۹۹۸: ۱۳۹). در این دوره عثمان به عنوان یک شیخ ۵۰ ساله، هرچند خودش اسلحه به دست نگرفت، ولی در برخی موارد بحرانی، برای تقویت روحیه مجاهدان به میدان جنگ می‌رفت و با خطبه‌خوانی و دعا نیروهای خود را تشویق و ترغیب به جهاد می‌کرد (Last, 2000: 950).

تشکیل خلافت سوکوتو

شیخ عثمان با براندازی امارت‌های هوسا، حکومت اسلامی قدرتمندی به نام «خلافت سوکوتو»، که آمیزه‌ای از حکومت اسلامی و نظام سلطنتی هوسایی بود، تأسیس کرد (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۴۹؛ احمد، ۲۰۰۹: ۱۳۶-۱۵۵) که از آن با عنوان بزرگترین دولت مستقل در قرن نوزدهم آفریقا یاد می‌شود (Last, 2000: 949).

در آغاز شیخ عثمان خلیفه و فرزندش محمد بلو به‌همراه برادرش عبدالله بن فودی نایبان وی محسوب می‌شدند. اما شیخ عثمان پس از پیروزی کامل جنبش، کم‌کم از سیاست کناره رفت و اداره امور دولت را واگذار کرد. شیخ برای تسهیل اداره کشور، در سال ۱۸۱۲م دولت را به دو بخش تقسیم کرد؛ بخش شرقی (شامل منطقه زنفرا (زمفرا)، کاتسینا، کانو، یوشی و سوکوتو، که مرکز این بخش بود) را در اختیار پسرش محمد بلو گذاشت و بخش غربی (شامل مناطقی چون نوپ، دندی، بورگو و ایلورین و گندو در قلمرو کبی، که مرکز این بخش بود) را به برادرش عبدالله واگذار کرد (بن فودی، ۱۴۰۸ق: ۵۰).

شیخ عثمان از سال ۱۸۱۲م در سیفاوا، منطقه‌ی نزدیک سوکوتو، اقامت‌گزید و در آنجا به تدریس و تألیف اشتغال داشت. وی در سال ۱۸۱۵م به سوکوتو آمد در آنجا به وعظ و تدریس مشغول شد تا آنکه در آوریل ۱۸۱۷م/۱۲۳۳هـ در سن ۶۳ سالگی از دنیا رفت و فرزندش، محمد بلو (۱۸۱۷-۱۸۳۷م)، به جای وی به خلافت رسید (لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۸؛ هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۴۰).

۱. سقوط القلاوا مهمترین واقعه کل جهاد بود. واقعه القلاوا به یک افسانه در شهر و روستا تبدیل شده است، که هنوز در حافظه عامیانه مردم باقی مانده است. (Boyd & Mack, 2013: 46)

۳. تأثیر جنبش شیخ عثمان بن فودی بر غرب آفریقا

جنبش جهاد بن فودی و خلافت سوکوتو تحولات عمیقی را در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی و دینی غرب آفریقا ایجاد کرد (Abdullahi, 2016: 95). مهم‌ترین تأثیر جنبش شیخ عثمان این بود که باعث عمق نفوذ اسلام در منطقه شد و اسلام از صورت مذهبی اقلیتی به صورت دین رسمی دولتی درآمد. نکته دیگر ایجاد وحدت مذهبی و فکری در این منطقه (Aremu, 2011: 9) و تبدیل آن به دارالاسلام بود (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۴۱). در واقع، جهاد شیخ عثمان و تشکیل خلافت سوکوتو هم باعث یکپارچگی مردم منطقه شد و هم بر نفوذ مسلمانان در این منطقه افزود (ادبی فیروزجائی و زمانی محبوب، ۱۳۹۸: ۱۱۰). گسترش اسلام منحصر به منطقه هوسا نبود. پس از تشکیل خلافت سوکوتو، شیخ عثمان مبلغینی را به مناطق مختلف غرب آفریقا فرستاد تا اسلام را دعوت نمایند و بدین ترتیب نشر گسترده اسلام در سراسر غرب آفریقا شاهد هستیم (احمد، ۲۰۰۹: ۷۶ و ۷۹؛ لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۳۱-۷۳۲).

نتیجه دیگر الهام‌پذیری جنبش‌های فراوان از قیام شیخ عثمان بود. در مناطق اطراف مانند بورنو قیام‌هایی به پیروی از شیخ عثمان شکل گرفت (لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۳۸) که قیام احمد بن ابی بکر (احمد ولوبو یا سوکواحمد) در سال ۱۸۱۵م و قیام شیخ عمر بن سعید الفوتی در سال ۱۸۵۴م در فوتا‌جالون (گینه)، حاج عمر تال در فوتاتور در سال ۱۸۵۲م از آن نمونه اند (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۴۱-۲۴۴؛ بن فودی، ۱۴۰۸ق، مقدمه محمد کانی: ۱۷). شیخ عمر پس از عزیمت به سوکوتو، از سال ۱۸۳۱ تا ۱۸۳۸ در نزد محمد بلو اقامت گزید و حتی با دختر بلو ازدواج کرد. وی در آنجا تصنیفات و اندیشه بن فودی را مطالعه کرد و بر مبنای اندیشه‌های بن فودی علیه حاکم تیمبا قیام کرد.

پس از آن نیز شیخ عثمان الگو و مرجع بسیاری از قیام‌ها و حرکت‌های اصلاحی در منطقه شد (Tall, 2006: 76). تداوم نگرش برتری شریعت در جوامع غرب آفریقا و حرکت‌های انقلابی

۱. برخی از آنان شامل: عمر دلجی به منطقه کاتسینا؛ سلیمان در قلمرو کانو؛ مالم موسی به سرزمین زاریا؛ گوئی مختار به منطقه برنو؛ سامبو دجسا ابن اړطو ابدروی از منطقه؛ ماسینا به سمت هطیجا؛ مودبا آدما به سرزمین ادماوا؛ بوبا یرو به سرزمین گمب؛ مالم زاکی به منطقه کتانغوم؛ عبد العلیم (عبد العظیم) به منطقه الورین؛ محمد (اهی - بولو) به منطقه بغامی کلفو؛ معلم اسحاق به سرزمین دورا و پیرامون آن؛ شیخ یعقوب به منطقه باوتشی (برایما باری، ۲۰۰۰م: ۱۲۹-۱۳۰).

در کشورهای مانند نیجریه، نیجر، مالی، سنگال و ... محصول همین رویکرد است. از دیدگاه شیخ عثمان اگر حاکم منطقه اسلامی غیر مسلمان باشد آن منطقه غیر اسلامی است. از این رو، در غرب آفریقا از جمله نیجریه هرگاه حاکمی غیر مسلمان سلطه به قدرت رسیده، مردم سلطه‌اش را برنناخته و علیه او قیام کرده‌اند (اییکچی، ۱۳۸۹: ۱۴۳). از این جهت شرق و غرب آفریقا کاملاً متفاوت از هم هستند چراکه تجربه جنبش‌های جهادی در غرب آفریقا قابل مقایسه با شرق آفریقا نیست.

۴. رویکرد دینی قیام شیخ عثمان بن فودی

در ارتباط با جهاد اسلامی شیخ عثمان و اهداف و دلایل آن نظرات بسیاری ابراز شده است. عده‌ای با رویکرد روان‌شناختی، قیام بن فودی را ناشی از حس جاه‌طلبی ایشان می‌دانند و معتقدند بن فودی به دنبال کسب قدرت سیاسی بود. از دیدگاه شیخ محمد الامین الکانمی، قیام شیخ عثمان با هدف سیاسی بود که در لباس اصلاح دینی انجام شد. این دیدگاه قابل پذیرش نیست؛ زیرا قبل جهاد ایشان مشغول تدریس و تبلیغ بود و بین حاکمان رفت‌وآمد نداشت؛ در حالی سایر علما بیشتر سرگرم تدریس بودند، و به جای اصلاح وضع جامعه و تجدید اسلام، به معاشرت با حاکمان هوسا و تصدیق کارهای زشت و نامناسب آنان مشغول بودند (Abdullahi, 2016: 96) اما شیخ عثمان، برخلاف بقیه علما، با پادشاه و درباریان ارتباطی نداشت و حتی در روزهای عید به ملاقات آن‌ها نمی‌رفت.

برخی انگیزه عدالت‌خواهی بن فودی و انتقام از حکام ظالم را پیش کشیده و معتقدند دلیل اصلی قیام شیخ عثمان به دلیل باج‌خواهی حکام از مردم و ظلم حاکمان در اخذ مالیات‌های سنگین بوده است و شیخ و یارانش در اعتراض به نابسامانی دریافت مالیات قیام کردند (Nmah, 2017: 55). حاکمان هوسا مالیات سنگینی به نام جینگلی (Jingali) نام بومی مالیات بر گاو به فولانی‌ها تحمیل کرده بودند و از دامداران فولانی بابت چرای دام‌هایشان در طبیعت اجاره بها می‌گرفتند. بر اساس این دیدگاه، جنبش شیخ عثمان با هدف عدالت‌گستری و ایجاد برابری اجتماعی بوده است و شیخ عثمان با همین شعار استقرار عدالت توانست یاران کافی را برای جنبش جذب کند (ال‌لوری، ۲۰۱۴: ۴۵۹)؛ چنانکه بیشتر حامیان وی افراد ضعیف و از طبقات فرودست جامعه مانند کشاورزان هوسا، بردگان فراری و دامداران فولانی

بودند که از اخاذی‌های غیرقانونی حاکمان به ستوه آمده و جذب شعارهای عدالت خواهی شیخ عثمان شده بودند (Aremu, 2011: 5).

عده‌ای می‌گویند انگیزه قیام شیخ عثمان و یارانش اقتصادی بوده است. در رد این دیدگاه شواهد بسیاری وجود دارد. از جمله دست رد شیخ به هدایا و کمک‌های مالی فراوان حاکم گوئیر است که از شیخ خواست در قبال دریافت این هدایا دست از دعوت در گوئیر بردارد، ولی شیخ نپذیرفت (الالوری، ۲۰۱۴: ۱۵۲).

از آنجا که شیخ عثمان از قبیله فولانی^۱ بوده و قیامش را با اعتراض آنها شروع کرده است، برخی قیام شیخ را برای سیطره اقتصادی قبیله فولانی دانسته و انگیزه‌های قومی و قبیله‌ای را مطرح کرده‌اند^۲ و معتقدند فولانی‌ها - که خود را ساکنان قدیمی و بومی منطقه می‌دانستند - در امور دولتی سهمی نداشتند و برای خروج از این انزوای اجتماعی و بدست گرفتن مناصب و مقام‌های حکومتی دست به قیام زدند (Aremu, 2011: 3؛ Audu & Osuala, 2014: 418). فولانی همچنین می‌خواستند با رسیدن به حاکمیت، کنترل مسیر کاروان‌های تجاری در هوسا را در دست بگیرند و از نظر اقتصادی مستقل شوند (Nmah & amanambu, 2017: 55/56). این دلایل هرچند موثر بوده است، ولیکن عامل اصلی قیام شیخ عثمان محسوب نمی‌شود؛ زیرا این جنبش به قبیله فولانی محدود نمی‌شد بلکه قبایل متعدد سرزمین هوسا در قیام شیخ مشارکت داشتند (عبدالله بن فودی، ۱۴۰۸، مقدمه محمد کانی، ۱۸). همچنین، همه فولانی از جنبش حمایت نکردند. در شهر کانو از دوازده طایفه فولانی تنها شش طایفه به حمایت از جهاد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. فولانیها ابتدا در شمال سنگال سکونت داشتند و از قرن نهم هجری از منطقه فوتوتارو واقع در دره رودخانه سنگال مهاجرت نموده و به مناطق غرب افریقا آمدند و در منطقه گوئیر در هوسا اقامت گزیدند. فولانی‌ها به تدریج به دو گروه تقسیم شدند: گروه اول شهرنشینانی شدند که به آن‌ها «فولان غدا» می‌گفتند. آنان با قبایل هوسا مخلوط شدند و بیشتر در زراعت و تجارت اشتغال داشتند؛ گروه دوم بادیه‌نشینانی معروف به «برروجی» (bararoji) بودند که با قبایل هوسا مخلوط نشدند و به گله‌داری مشغول شدند. آن‌ها همیشه در حال کوچ بودند تا بهترین چراگاه‌ها را برای دام‌های خود پیدا نمایند (جنید، ۱۹۷۲: ۲۰).

۲. اخذ مالیات‌های سنگین و ظلم و تعدی حکام بر قبیله فولانی سبب شد رهبران مذهبی فولانی، که برای خود توفقی بر قوم هوسا قائل بودند، نقش محرکین اولیه جهاد را برعهده گیرند؛ لذا گاه از قیام شیخ با عنوان جهاد فولانی یاد می‌شود تا جهاد اسلامی (Aremu, 2011).

شیخ عثمان پاسخ مثبت دادند، و طایفه‌هایی مانند مندباوا^۱، سلباوا^۲، دنجاوا^۳، یالاوا^۴، دنبزاوا^۵، جباوا^۶ در جهاد شرکت نکردند (Philips, 2017: 47) که همین امر شکایت عبدالله بن فودی از فولانی‌ها را در برداشت. بنابراین، قیام شیخ عثمان به مکان مشخص و یا به قبیله خاص (مانند طوارق، هوسا، فولانی و کانوری) محدود نبود و باید آن را بالاتر از یک قیام قومی قبیله‌ای ارزیابی کرد. شیخ عثمان از طرفداران فولانی خود می‌خواست متحد شوند و طبقات و قومیت‌گرایی و سلسله مراتب اجتماعی را درهم شکنند و اخوت اسلامی را بر مبنای تشکیل امت اسلامی واقعی بسازند (یعقوب، ۲۰۱۹: ۱۹۲؛ Last, 2000: 951).

آنچه که به حقیقت نزدیک‌تر است، انگیزه قیام شیخ عثمان تجدید حیات اسلامی و بازگشت به اسلام اصیل و ناب، زدودن بدعت‌ها از اسلام و اساساً حرکتی اصلاحی علیه تحجر و جمود مذهب مالکی، و قیامی ضد ظلم برای تحقق عدالت اجتماعی بود (Aremu, 2011: 3) که در آثار و اندیشه‌های وی می‌توان رد آنها را یافت. با رجوع به تألیفات شیخ عثمان و تحلیل محتوا یا تحلیل مضمون بیانات و سخنرانی‌های شیخ می‌توان به عمق دیدگاه ایشان درباره اهداف قیام پی برد.

بن فودی مانند سید قطب معتقد بود اسلام تنها یک تئوری نیست، بلکه یک برنامه است (قاسمی و غلامی، ۱۳۹۹: ۳۱۶). از این رو، شیخ خواستار اسلام ناب و مخالف برداشت نامتعارف از دین بود. در تمامی مراحل جنبش شیخ عثمان ملاک و معیار شریعت اسلام بود. شیخ عثمان و پیروانش دیدگاه جهان شمولی به دین اسلام داشتند و هرگونه انحرافی از اسلام را بر نمی‌تابیدند. گزینش واژه‌هایی مثل خلافت و خلیفه بیشتر نشان می‌دهد جنبش شیخ عثمان به همان اندازه که جنبشی سیاسی و اجتماعی بود، نهضتی دینی بود (هیست، ۱۳۶۹، ۲۵۱).

1. mundabawa
2. sallabawa
3. danjawa
4. yolawa
5. danbazawa
6. Jobawa

نتیجه‌گیری

از سده هجدهم میلادی جنبش‌های اصلاحی توسط برخی علمای دینی در غرب آفریقا شکل گرفت. جنبش عثمان بن فودی امتداد این حرکت‌های دینی و سیاسی در منطقه هوسا بود. قیام شیخ عثمان دارای سه مرحله بود: در مرحله اول عثمان بن فودی با مشاهده فساد دینی، اخلاقی و سیاسی در جامعه و دستگاه حاکمه امرای هوسا به موعظه و انذار همت گماشت. وی ابتدا با سفرهای تبلیغی به ارشاد و انذار مردم و حکام پرداخت و جامعه را به رعایت اصول دین و پرهیز از شرک، بدعت‌های شیطانی و عادت‌های خلاف شرع فرا خواند. عثمان بن فودی به مدت سه دهه (از سال ۱۷۷۴ تا سال ۱۸۰۳ م) کوشید از این طریق به اصلاح جامعه و حاکمیت بپردازد. مرحله دوم قیام با هجرت وی و یارانش رخ داد که زمینه را برای قیام آشکار فراهم آمد و شیخ، بر مبنای اندیشه‌های جهادی خود و لزوم جهاد برای حفظ اسلام، در سال ۱۸۰۴ م اعلان قیام کرد. در مرحله سوم شیخ عثمان و پیروانش طی نبردهایی، که از سال ۱۸۰۴ م تا ۱۸۱۰ م طول کشید، توانستند با براندازی امارت‌های هوسا، حکومت اسلامی قدرتمندی به نام «خلافت سوکوتو» تشکیل دهند.

در زمینه انگیزه‌ها و دلایل قیام عثمان بن فودی اهداف سیاسی، اجتماعی و حتی اقتصادی ذکر شده است، ولی آنچه که به حقیقت نزدیک تر است، برتری داشتن انگیزه‌های دینی در قیام شیخ عثمان است. هدف اصلی قیام بن فودی تجدید حیات اسلامی در جامعه و بازگشت به اسلام اصیل و ناب بود.

در زمینه نتایج جنبش بن فودی باید گفت این جنبش تحولات عمیقی در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی و دینی غرب آفریقا ایجاد کرد. مهم‌ترین تأثیر جنبش شیخ عثمان این بود که باعث عمق نفوذ اسلام در منطقه شد و اسلام از صورت مذهبی اقلیتی به صورت دین رسمی دولتی درآمد. نتیجه دیگر الهام‌پذیری جنبش‌ها و حرکت‌های جهادی فراوان در غرب آفریقا از قیام شیخ عثمان بود.

منابع

۱. ابراهيم، عبدالرزاق عبدالله؛ شوقي، الجمل (۱۹۹۸). دراسات فى تاريخ غرب افريقيا الحديث والمعاصر. القاهرة: بى نا.
۲. احمد، محمد لواء الدين (۲۰۰۹). الاسلام فى نيجريا و دور الشيخ عثمان بن فودى فى ترسيخه. بيروت: دارالكتب العلميه.
۳. ادبى فيروزجائى، رضا؛ زمانى محجوب، حبيب (۱۳۹۸). شيعيان نيجريه. قم: زمزم هدايت.
۴. ادريسى، ابو عبدالله شريف (۱۳۹۱). صفة المغرب و ارض السودان و مصر و الاندلس. ترجمه حسين قرچانلو، تهران: پژوهشكده تاريخ اسلام.
۵. الإلورى، آدم عبدالله (۲۰۱۴). الاسلام فى نيجريه و الشيخ عثمان بن فوديو الفولانى. تقديم عبدالحفيظ أولادوسو، الإسكندرية: مكتبة الإسكندرية.
۶. ابيكچى، محمد حسين (۱۳۸۹). بررسى نظريه‌هاى جنبشهاى اسلامى در آفريقا (مطالعه موردى: نيجريه). دوفصلنامه مطالعات آفريقا، بهار و تابستان، ش ۲۱، صفحه ۱۱۵-۱۵۰.
۷. باسورث، كليفورد ادموند (۱۳۷۱). سلسله‌هاى اسلامى. تهران: موسسه مطالعات و تحقيقات فرهنگى.
۸. برايمابارى، عثمان (۲۰۰۰). جذور الحضارة الاسلامية فى الغرب الافريقى. قاهره: دار الامين.
۹. بلو، محمد (۱۹۶۴). انفاق الميسور فى تاريخ بلاد التكرور. قاهره: وزارة الاوقاف.
۱۰. بن فودى، الشيخ عثمان (۱۹۷۷م). كتاب بيان وجوب الهجرة على العباد و بيان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد. تحقيق فتحى حسن المصرى، خرطوم: دار جامعه الخرطوم للنشر.
۱۱. بن فودى، عبدالله بن محمد (۱۴۰۸ق/ ۱۹۹۸م). ضياء السياسات و فتاوى النوازل. تحقيق احمد محمد كانى، قاهره: الزهراء للاعلام العربى.
۱۲. بن فودى، عثمان (۲۰۱۷). مِرَاةُ الطَّلَابِ فِي مُسْتَبَدِّ الأَبْوَابِ لِدِينِ لِهِّ الوَهَّابِ. تصحيح ابوالفا عمر محمد شريف بن فريد شريف بروكس، سنكرو.
۱۳. جنيد، مصباح الدين (۱۹۸۲). الشيخ عثمان بن فودى الفولانى و عقيدته على ضوء الكتاب و السنة. مكة: دانشگاه ام القرى.

۱۴. شرفی، عبدالمجید؛ نصری، عبدالله (۱۳۹۶). اسلام: وحدت مبانی، کثرت ظهور (فصل هایی از جامعه شناسی تاریخی و فرهنگ اسلام). تهران: نگاه معاصر.
۱۵. شقرون، محمد (۲۰۰۷م). الاسلام الأسود. بیروت: دارالطلیعه.
۱۶. عطیه، عومار (۲۰۱۶). الشیخ عثمان بن فودی و حرکتہ الإصلاحیة جذورها وتأثیراتها علی غرب افریقا (۱۱۶۸-۱۲۳۳م/۱۷۵۴-۱۸۱۷م). الجزائر: جامعة غردایة.
۱۷. علی باری، محمد فاضل؛ کریدی، سعید ابراهیم (۲۰۱۷). المسلمون فی غرب افریقا تاریخ و حضارة. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۱۸. قاسمی، بهزاد؛ غلامی، روح الله (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی اندیشه و آرای امام خمینی (ره) و سید قطب درباره اسلام سیاسی. فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، دوره ۹، شماره ۱- شماره پیاپی ۱۷، صفحه ۳۱۱-۳۳۴.
۱۹. لاپیدوس، ایرام. (۱۳۸۱). تاریخ جوامع اسلامی. ترجمه علی بختیاری زاده، تهران: اطلاعات.
۲۰. الماحی، عبدالرحمن عمر (۱۹۹۹م). الدعوة الإسلامیة فی افریقا الواقع والمستقبل. الشارقة: دائره الثقافه و الإعلام.
۲۱. محمودی، اعظم (۱۳۹۸). بررسی جنبش های بیداری اسلامی با رویکرد آسیب شناسانه. فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، دوره ۸، شماره ۲- شماره پیاپی ۱۶، صفحه ۱۱۳-۱۳۵.
۲۲. مرادپور دهنوی، امیرحسین (۱۳۹۹). درآمدی بر مراحل بیداری اسلامی در جهان اسلام. فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، دوره ۹، شماره ۲- شماره پیاپی ۱۸، صفحه ۸۵-۱۱۱.
۲۳. مزروعی، محمدحسن (۱۳۶۶). «اسلام در نیجریه»، ماهنامه کیهان فرهنگی، ش ۳۷، فروردین، صفحه ۱۷-۲۱.
۲۴. مونس، حسین (۱۳۸۲). اطلس تاریخ اسلام، ترجمه آدرتاش آذرنوش، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
۲۵. میرزائی، نجفعلی (۱۴۱۸ق/۱۹۹۸م). من مؤلفات الشیخ عثمان بن فودی (مؤسس الدولة الصکیتة الاسلامیة فی غرب افریقا)، کانو: مؤسسه دارالثقلین الثقافیه.

٢٦. هيسكت، مروين (١٣٦٩). گسترش اسلام در غرب أفريقيا. ترجمه احمد نمايي و محمد تقى اكبرى، مشهد: بنياد پژوهشهاي آستان قدس رضوي.
٢٧. يعقوب، على (٢٠١٩). الشيخ عثمان بن فودي و منهجه في التربية الروحية لأتباعه، مجله العلماء الأفارقة، السنة الأولى - شهر صفر ١٤٤١ هـ الموافق لشهر أكتوبر ٢٠١٩ م - العدد الأول (جهود العلماء الأفارقة في خدمت الثوابت الدينية المشتركة)، صفحه ١٨٢-١٩٥.
28. Abdullahi, Yusuf. (2016). "reflection on the intellectual legacy of the sokoto jihad", World Scientific News, 32, p 95-105.
29. Abdussalam, Ibrahim Khaleel (2016). "War and Diplomacy in 19th Century West Africa: Analyzing the Sokoto Jihad from the Perspective of iplomacy", International Journal of Humanities and Social Science, Vol. 6, No. 6; June, P 41-48.
30. Aremu, Johnson Olaosebikan (2011). "The Fulani Jihad and its Implication for National Integration and Development in Nigeria", African Research Review, Vol. 5 (5), Serial No. 22, October, p1-12.
31. Audu, Muhammed Suleiman and Osuala, Uzoma Samuel (2014). "Historicising the views of scholars on the origin of the jihad of shehu uthman dan fodio", Academic Journal of Interdisciplinary Studies, 3 (6), P 417-430.
32. Boyd, Jean & Mack, Beverly (2013). Educating Muslim Women the West African Legacy of Nana Asmau, 1793-1864, Kube Publishing Ltd.
33. Ibn Fuduye, Uthman (2000). Siraj Ikhwaan, Translate Muhammad Shareef bin Farid, Sankore (Institute of Islamic - African Studies International).
34. Last, D. M. (2000), "UTHMAN B. FUDI", The Encyclopaedia of Islam, v X, New Edition, Leiden, Brill.
35. Loimeier, Roman. (1977). Islamic Reform and Political Change in Northern Nigeria, Evanston, Northwestern University Press.
36. Mazrui, Ali (1986). The Africans; A Triple Heritage, Little Brown.
37. Nmah, Patrick Enoch and Amanambu, Uchena Ebony (2017). "A critical

analysis of the effect of the 1804 usman dan fodio's jihad on inter-group relations in the contemporary Nigerian state", International Journal of Religion & Human Relations, Vol. 9 ,No 1 ,June.

38. Philips, john Edward(2017) .). "causes of the jihad of usman dan fodio: a historiographical review", hirosaki university, Vol.36,P 18-58.
39. Tall, Hadja(2006) .). "Al Hajj Umar Tall: The Biography of a Controversial Leader", Ufahamu: A Journal of African Studies, 32(1-2), p. 73-90.
40. Trimingham, J. Spencer. (2009). History of Islam in West Africa, London, Cambridge University Press.

